

ALİ AKYILDIZ
Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme

İletişim Yayınları 1015 • Araştırma-İnceleme Dizisi 166

ISBN-13: 978-975-05-0255-2

© 2004 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-5. BASKI 2004-2015, İstanbul

6. BASKI 2018, İstanbul

EDITÖR Tansel Güney

KAPAK Suat Aysu

KAPAKTAKİ GRAVÜR D'Ohsson'un renklendirilmiş bir gravürü

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Elçin Gen

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ALİ AKYILDIZ

Osmanlı Bürokrasisi ve Modernleşme

ALİ AKYILDIZ 1 Aralık 1963 tarihinde Rize’de doğdu. 1985 yılında Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü’nden mezun oldu. 1987’de *Izmir-Aydın Demiryolu* konulu teziyle yüksek lisansı, 21 Temmuz 1992 tarihinde de *Osmanlı Merkez Bürokrasisinde Reform (1836-1856)* başlıklı teziyle doktora’yı tamamladı. Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı’nda iki sene uzman yardımcısı olarak çalıştıktan sonra, 1 Şubat 1989’da Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü’nde Yakınçağ Tarihi araştırma görevlisi oldu. 12 Ekim 1995’te doçent, 28 Mart 2001’de ise profesör oldu. Aynı zamanda Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi’nin çıkardığı İslâm Ansiklopedisi’nin Türk Tarihi ve Medeniyeti Heyeti’nde 1997 yılından beri müellif-redaktör olarak görev yapmaktadır. 1995’te İngiltere ve İskoçya’da araştırma ve incelemeler yaptı. Aynı yıl *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform* isimli kitabıyla Türk Tarih Kurumu Teşvik Ödülü’nü aldı. Temmuz-Ağustos 2000 tarihlerinde *London School of Economics and Political Sciences* ve *School of Oriental and African Studies*’de misafir öğretim üyesi olarak bulundu. Eylül 2001’de *Islamic Area Studies* projesi kapsamında Tokyo Üniversitesi’nde bir hafta süreyle dersler verdi. 2002 yılında, Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, Avrupa Bankacılar Birliği ve Tarih Vakfı’nın ortaklaşa düzenlediği Bankacılık ve Finans Tarihi Yarışmasında *Para Pul Oldu: Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum* isimli eseriyle kitap dalında birinci oldu. Yazarın daha önce yayınlanmış eserleri: *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, Eren Yayınları, İstanbul 1993; *Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası: Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri*, Eren Yayınları, İstanbul 1996; *Mümin ve Müsrif Bir Padişah Kızı: Refia Sultan*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998; *Osmanlı Dönemi Tahvil ve Hisse Senetleri*, “*Ottoman Securities*”, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2001; *Para Pul Oldu: Osmanlı’da Kâğıt Para, Maliye ve Toplum*, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

*Her zaman teŖvik ve yardımlarını gördüğüm
merhum hocam Prof. Dr. Hakkı Dursun Yıldız'ın
aziz hatırasına...*

İÇİNDEKİLER

Kısaltmalar	9
ÖNSÖZ	11
BİRİNCİ BÖLÜM	
Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler	15
İKİNCİ BÖLÜM	
Osmanlı'da İdarî Sorumluluğun Paylaşımı ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret	31
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Osmanlı Merkez ve Taşra Teşkilâtlarının Yeniden Yapılanma Süreci (1836-1856)	45
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Padişahın Otoritesinin Tartışmaya Açılması: Sened-i İttifak	83
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Tanzimat Döneminde Belgelerin Şekil, Dil ve Muhteva Yönünden Geçirdiği Bazı Değişiklikler (1839-1856)	103

ALTINCI BÖLÜM

**Padişah İradelerinin Üzerinde Bulunan
Bazı Rumuzlar ve Diplomatik Hususiyetleri
(1840-1856).....117**

YEDİNCİ BÖLÜM

**Osmanlı Hazine-i Evrakının (Arşiv) Kurulması
ve İlk Tasnif Usûlleri (1846-1856).....141**

SEKİZİNCİ BÖLÜM

**II. Abdülhamid'in Çalışma Sistemi,
Yönetim Anlayışı ve Bâbüalî'yle (Hükümet) İlişkileri.....165**

DOKUZUNCU BÖLÜM

**Türkiye'de Muhtarlık Teşkilâtının Kuruluşu
ve Gelişimine Genel Bir Bakış.....191**

Sonuç.....213

EKLER.....219

KAYNAKÇA.....231

DİZİN.....239

Kısaltmalar

A. AMD.	Sadaret Âmedî Kalemî
A. DVN.	Sadaret Divân-ı Hümâyûn Kalemî
A. MKT. MVL.	Sadaret Mektûbî Kalemî, Meclis-i Vâlâ
A. MKT. NZD.	Sadaret Mektûbî Kalemî, Nezaret ve Devair
A. MKT. UM.	Sadaret Mektûbî Kalemî, Umum Vilâyât
A. MKT.	Sadaret Mektûbî Kalemî
AÜDTCF	Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi
B	Receb
BEO.	Bâbiâlî Evrak Odası
bkz.	bakınız
C	Cemaziyelâhir
C.	Cilt
CA	Cemaziyelevvel
DH. İ. UM.	Dahiliye Nezareti, İdare-i Umumiye Evrakı
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Haz.	Hazırlayan
HH.	Hatt-ı Hümâyûn.
HR. MKT.	Hariciye Nezareti, Mektubî Kalemî
İ. Dah.	İrade, Dahiliye
İ. Har.	İrade, Hariciye
İ. Mes. Müh.	İrade, Mesâil-i Mühimme
İ. MM.	İrade, Meclis-i Mahsus
İ. MV.	İrade, Meclis-i Vâlâ

L	Şevval
M	Muharrem
MAD.	Maliyeden Müdevver Defterler
ML. MSF.	Maliye Nezareti Defterleri, Masarıfat
N	Ramazan
NDGGD	Nezaret ve Devair Gelen-Giden Defterleri
nr.	numara
R	Rebiülâhir
RA	Rebiülevvel
s.	sayfa
TOEM	Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası
TTK	Türk Tarih Kurumu
TV.	Takvim-i Vekayi
vr.	varak
Y. A. Res.	Yıldız Tasnifi, Sadaret Resmî Marûzât Evrakı
Z	Zilhicce
ZA	Zilkade

ÖNSÖZ

19. yüzyılda gerçekleştirilen Osmanlı idarî reformlarıyla ilgili yapılmış olan araştırmalar öncesiyle kıyaslandığında sayı ve keyfiyet itibarıyla gayet cılız kalır. Bunun muhtemel nedenlerinden birisi idarî tarih araştırmalarının zorluğu, bir diğeri de bu alanın zaman zaman değişen tarih modalarından biri haline gelememiş olmasıdır. Oysa idarî yapıyı ve yönetim zihniyetinin arka planını tespit etmeksizin yenilikleri anlamak çok da mümkün değildir. Çünkü yapılan diğer reformlar büyük ölçüde söz konusu zihniyetin uzantısından ibarettir. Öte yandan tarihin en önemli kaynağını oluşturan belgeleri üreten de neticede dönemin bürokratlarının şekillendirdiği kurumlardır. Geç dönem Osmanlı idarî reformları hakkındaki araştırmaların azlığına rağmen, son dönemlerde konuya ilginin nispeten arttığı ve akademik çalışmalar yapıldığı ve yapılmakta olduğu ifade edilebilir. Ancak varılan nokta hâlen yetersiz olduğu gibi, ortaya konulan çalışmalar da burada ayrıntılarına girilemeyecek olan bazı sorunları barındırmaktadır.

Bu kitap, doktora tezi olarak hazırladığım *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform* (İstanbul 1993) isimli kitaptan sonra, Osmanlı idarî tarihiyle ilgili olarak yaptığım araştırmaların bir ürünü olarak ortaya çıktı. Kitapta 19. yüzyıl

Osmanlı bürokratik reformlarıyla ilgili olan ve konu bütünlüğü oluşturan makaleler bir araya getirildi. Esasen makaleler vaktiyle kaleme alınırken bir bütünün parçaları olarak tasarlanmıştı. Zaten kitap okunduğunda da parçaların birbirlerini bütünlendiği ve desteklediği, diğer bir ifadeyle, birbirinin açılımı olduğu görülecektir. Yazıların önemli bir kısmı daha önce değişik dergiler ve sempozyum bildirileri arasında yayımlanmıştı. Ancak “Osmanlı’da İdarî Sorumluluğun Paylaşım ve Meşruiyet Zemini Olarak Meclis-i Meşveret” başlıklı makale ilk defa burada yayımlanıyor. Yazıldıkları dönemde her biri bir bütün olarak düşünülen makale metinleri bir kitap çerçevesinde bir araya getirilince yer yer kaçınılmaz olarak bazı tekrarlar ortaya çıktı. Bu nedenle, tekrarlar konu bütünlüğünü bozmayacak şekilde mümkün mertebe azaltıldı; ayrıca ifade ve üslûba da bazı müdahalelerde bulunularak metinde birlik ve bütünlük oluşturulmaya gayret edildi.

Kitap, yorum ağırlıklı olan birinci bölümün dışında tamamıyla ilk elden kaynaklara dayanan hayli yorucu bir çalışmanın ürünü olarak ortaya çıktı. Arşiv vesikaları, ikinci elden kaynaklar, kamuoyunun görüşlerini yansıtan basın ve dönemle ilgili yapılmış monografilerle desteklenerek ve mukayeseli bir şekilde kullanıldı.

Dokuz bölümden oluşan eserin birinci bölümünde, Avrupa’da yükselen yeni medeniyetin zorlamaları karşısında 18. yüzyıla kadar nispeten düzenli bir şekilde işleyen Osmanlı bürokrasisinde ortaya çıkan yapısal sorunlar; ikinci bölümünde, önceleri olağanüstü dönemlerde bir istişare organı olarak görev yaparken, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren meydana gelen büyük sorunları görüşmek, idarî kararlara meşruiyet kazandırmak ve sorumluluğu mümkün mertebe paylaştırmak amacıyla sık sık toplanan meclis-i meşveret; üçüncü bölümünde, Türkiye’de anayasal gelişmelerin ve demokratikleşme hareketlerinin başlangıç noktası olarak ele alınmasına rağmen, kısa bir süre önce tarafımızdan yayımlanıncaya kadar elde tam metni bulunmayan ve padişahın otoritesinin ve gücünün sınırlandırıldığı bir metin olan sened-i ittifak; dördüncü bölümünde, II. Mah-

mud döneminden Islahat Fermanı'na kadar gerek merkez ve gerekse taşra bürokrasisinde yapılan ve sistemi tamamen dönüştüren idarî reformlar; beşinci ve altıncı bölümünde, bu yenilikler neticesinde söz konusu yeni birimlerde üretilen belgelerde şekil, dil ve muhteva yönünden meydana gelen değişikliklerle belgelerin daireler arasındaki sirkülasyonu; yedinci bölümünde, sayısal olarak büyük bir artış gösteren belgelerin, gerektiğinde başvurulmak üzere belli bir yerde düzenli ve tasnifli bir şekilde bulundurmaya amacıyla tesis edilen modern arşiv ve ilk tasnif yöntemleri; sekizinci bölümünde ise, çok tartışılmasına ve üzerinde spekülasyonlar yapılmasına rağmen, çoğu kere sağlam verilerin ışığında soğukkanlı bir şekilde ve ilmî yöntemlerle ele alınmayan II. Abdülhamid'in çalışma yöntemleri ve günlük yaşayışı ve nihayet bu baskıya ilâve edilen dokuzuncu bölümde ise, Osmanlı döneminden Türkiye Cumhuriyeti'ne muhtarlık teşkilâtının gelişimi genel hatlarıyla ele alındı.

Ve vefa borcu. Hocam Prof. Dr. Mübahat S. Kütükoğlu, belgelerin içerdikleri bilgiler kadar, üzerlerinde bulunan bazı işaretlerle şekil, dil ve muhteva özelliklerinin de önemli olduğuna dikkatimi çekti; dolayısıyla diplomatikle ilgili yaptığım çalışmalar Mübahat Hanım'ın teşvikleriyle ortaya çıktı. Prof. Dr. Zekeriya Kurşun, Dr. Muhammed Aruçi, Dr. Tahsin Görgün, Cengiz Tomar ve Himmet Taşkömür belgelerde geçen Arapça metinlerin tercümesinde yardımcı oldular. Dr. Orhan Koloğlu, II. Abdülhamid'in yabancı basınla olan ilişkisine dikkatimi çekmenin yanında, bazı yabancı gazete kupürlerini verme nezaketini gösterdi. Ayrıca burada isimleri sayılamayan birçok meslektaşımın da doğrudan veya dolaylı yardımları oldu. Doğrular onlara, hatalar bana aittir; hepsine şükranlarımı sunuyorum. Çalışmalarımın her zaman en büyük destekçisi ve yardımcısı olan annem, eşim Semra, çocuklarım Âmil Alper ve Zeynep Aybik'e karşı olan şükran ve vefa borcumu ödeyebilmem zor. Dolayısıyla bu sefer böyle bir beyhude çabanın içine girmeyip hoşgörülerine sığınmayı deneyeceğim.

ALİ AKYILDIZ
Acıbadem, Mayıs 2004

Osmanlı Devleti'nde Bürokratik Yenileşmeyi Zorunlu Kılan Nedenler

“Öyleleri vardır ki, yasalarını bilmediği tüm meseleler karşısındaki tavrı gibi, hastalıkları da bilinçsizce kaza ve kadere bağlarlar. Oysa bir kez problemleri kaza ve kadere bağladınız mı, sebeplerini bilip bilmemeniz arasında bir fark kalmayacaktır.”

Cevdet Said, *Bireysel ve Toplumsal
Değişmenin Yasaları*, s. 18

Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketleri incelenirken, öncelikle “reformlar bir ihtiyaçtan mı doğmuştu” gibi basit, fakat önemli sorunun cevaplanması gerekir. Burada bu soruya cevap aranacaktır. Yani bizi asıl ilgilendiren, yeni durumlar karşısında klasik Osmanlı sistemini tıkayan unsurları ve yenileşmeyi zarurî kılan nedenleri belirlemektir. Bunu yaparken, gerçekleştirilen yeniliklerin niteliklerine ve muhtevalarına girilmeyecek; sadece bunların büyük ölçüde Osmanlı sisteminin iç dinamiklerinin bir ürünü oldukları ortaya konmaya çalışılacaktır.

Osmanlıların, kendi mükemmeliyetlerine olan inançlarının ve kazanmış oldukları önceki başarılarının etkisiyle uzun süre Batı karşısında psikolojik açıdan mağrur bir tavır sergileyerek buradaki gelişmelere büyük ölçüde kayıtsız kaldıkları genelde kabul edilen bir görüştür. Bu bakış açısında, İslâm'ın dış unsurlara karşı kendisini mükemmel görme ve İslâmî olmayanı ve İslâmî olmayandan geleni şüpheyle karşılama anlayışının da önemli ölçüde etkili olduğu söylenebilir. Avrupa ve Hıristiyan dünya karşısında sergilenen bu bakış açısı, daha sonra acı bir şekilde anlaşılacağı üzere, Osmanlı'ya pahalıya mal olmuştur. Bu cümleden olarak Osmanlı Devleti, problemi tespit ede-

rek çözümünü için çabalama cehdini uzun süre gösteremedi. Oysa meselenin varlığının kabul edilmesi, çözümüne doğru atılmış önemli bir adımdır. Bu adımın atılabilmesi için hayli uzun bir süre kaybedilmişti. Bunun yanında, aşağıda ayrıca vurgulanacağı üzere, problemin varlığı kabul edildikten sonra bile uzun müddet bunun yalnızca bir versiyonu (askeri) üzerinde durulmuştu.

Malûm olduğu üzere geleneksel toplumların önemli özelliklerinden birisi, yeniliği ihtiyatla karşılamak ve istikrarı, yani mevcut düzeni korumaktır.¹ Geleneksel bir toplum olan Osmanlılar da, yeniliklere uzun süre şüpheyile bakmışlardı. Öte yandan geleneksel toplumlardaki bir diğer önemli karakteristik olan selefînin üstünlüğü ve mâzinin daha iyi olduğu² düşüncesine paralel olarak, kendileri açısından en yüksek *potansiyeli*³ taşıdığına inandıkları Kanunî Sultan Süleyman dönemi değerlerine ve müesseselerine (*kanun-ı kadîm*) dönmeyi amaç edinmişlerdi. Bu yüzden, soruna, uzun süre aksi bir istikamet-

1 Mustafa Armağan, *Gelenek*, İstanbul 1992, s. 19-23.

2 M. Armağan, *Aynı eser*, s. 19.

3 Burada kullanılan *potansiyel teorisini*, bu teoriyi fizikten devşirerek ve yeniden üretmekle başarıyla sosyal bilimlere uygulayan Durmuş Hocaoğlu'ndan aldım.

Fizikteki potansiyel teorisi: Uzaydaki herhangi bir cisim, kendisinden belirli bir mesafe uzakta bulunan herhangi bir noktada, birim başına bir enerji hasıl eder ki, buna *potansiyel* denir. Uzaydaki her noktanın farklı potansiyeli vardır. Eğer, iki noktanın potansiyelleri eşit değilse, arada bir *potansiyel farkı* meydana gelir. *Gerilim* ismi de verilen bu fark, iki nokta arasına giren bir cisim üzerine bir *kuvvet* uygular. Bu kuvvet sayesinde ki, alçak potansiyeldeki bir cisim, yüksek potansiyele doğru sürüklenir. Yani, meydana gelen hareketin seyri *alçak potansiyelden yüksek potansiyele doğrudur*.

Teorinin sosyal bilimlere uygulanışı: Her kültür kendi etrafında bir etki alanı yaratır. Bu alan, etrafta bulunan muhtelif noktalarda (toplumlarda) potansiyeller meydana getirir. Farklı kültür alanlarının ve bu alanların meydana getirdiği potansiyeller arasında bir farklılık varsa, arada bir *sosyal gerilim* oluşturur. Bu gerilim ise, alçak potansiyelli toplum üzerinde sürükleyici bir kuvvet uygulayarak onu kendisine doğru çeker; yani alçak potansiyeli yüksek potansiyele doğru sürükler. Daha açık bir ifadeyle, kendisini yeniden üretebilecek güçlüğü ve potansiyeli barındıran toplumlar, daha düşük seviyede bulunan ve güçsüz olan toplumları kendilerine doğru çeker ve etkiler. Söz konusu etki, *anaktör* toplumlarda *gelenekli toplumlara* oranla çok daha büyük boyutlarda cereyan eder. Zira gelenekli toplumlar, yeni etkilere karşı nispeten daha fazla direnç gösterme takatını bünyelerinde barındırır (D. Hocaoğlu, *Laisizm'den Millî Sekülerizm'e*, Ankara 1995, s. 16-19).

te, geriye doğru bakılarak çözümler arandı; zira Avrupa'nın başarısının Batı'nın üstünlüğünden değil, kendi noksanlıklarından kaynaklandığını⁴ sanıyorlardı.

Bu zihniyet Osmanlılara özgü değildi; Batılılar aynı tecrübeyi daha önce, 16. yüzyılda Osmanlılar karşısında yaşamışlardı. Nitekim filozof Erasmus da, “Onlar (Türkler) utkularını (zaferlerini) bizim kötülüklerimize borçludurlar” diyordu.⁵ Erasmus'a göre sorun, Türklerin güçlü olması değil, Avrupalıların kötülükleri ve hatalarıydı. Görüldüğü gibi düşük potansiyelde bulunan toplumların düşünce tipleri de benzeşmekteydi. Bu örneklerden de anlaşılacağı üzere, geleneksel toplumlarda yaşanmış ve tecrübe edilmiş modeller, yaşanmamış ve ne getireceği belli olmayan yeni fikirlere tercih edilebiliyordu. Erasmus, yüksek potansiyeli temsil eden dönemin Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupalıları uyarıyor ve Türklerin sahip olduklarına sahip olurlarsa *Türkleşerek* bozulabileceklerine dikkat çekiyordu: “Türk'ün sahip olduğuna sahip olmak, onun hükmettiklerine hükmetmek ve başka hiçbir niyete sahip olmamak bizi daha şanlı ve daha açgözlü yapabilir, ama daha mutlu kılmaz; ve onları İsa'nın sürüsüne katmaktan çok bizim *Türkleşerek* bozulmamız tehlikesini taşır”⁶ diyordu. Burada kullanılan ve “İsa'nın sürüsüne katma”nın alternatifi olarak sunulan *Türkleşme* kavramı İslâmlaşma ile eşanlamlıdır. Bu örnekle Martin Luther'in Türklere karşı savaşmayı Tanrı'ya isyan olarak değerlendiren görüşleri⁷ yan yana getirildiğinde, bu sırada Avrupa'da Türklere ilgili önemli tartışmaların olduğu ve yüksek potansiyeli temsil eden ve güçlü olan Osmanlı kültür ve medeniyetinin 16. yüzyıl Avrupası için ciddi bir sosyo-psikolojik tehdit oluşturduğu görülür.

---

4 Mehmet Genç, “Kalkınma Meselemize Tarihi Bir Yaklaşım”, *İktisadi Kalkınma ve İslâm*, İstanbul 1987, s. 215.

5 Desiderius Erasmus, “Türklere Savaşmalı mı?”, *Cogito*, Kış 1995, III, 13.

6 D. Erasmus, *Aynı mak.*, s. 19.

7 Luther, Tanrı'nın Türkleri vasıta kılarak Hıristiyanları cezalandırdığını ve bu açıdan Türklere karşı savaşmanın Tanrı'nın iradesine karşı isyan olduğunu belirtmektedir (D. Erasmus, *Aynı mak.*, s. 15).

Osmanlılar, bu dönemde gayet güçlü ve halkın yararını gözetilen bir idarî sistem kurmuşlardı. Bilindiği üzere, şartlar değişmedikçe, ortaya yeni şeylerin çıkması için bir sebep yoktur. Dolayısıyla, Osmanlı toplum ve devlet düzeni de, bu idarî gelenek sayesinde Batı'daki büyük dönüşümün dayatmasının olmadığı dönemlerde, toplumu derinden etkileyen bir probleme neden olmaksızın hayatini devam ettirdi. Bunun yanında, önceki yıllarda yaratmış olduğu sağlam imaj ve güçlü görüntüden dolayı, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı karşısında alınmaya başlanan başarısız sonuçlar neticesinde devletin içine düştüğü zaaf ve toplumun iç yapısındaki gerilik, uzun süre göze batmadı. Nitekim Stanford Shaw'un da belirttiği gibi, Avrupalılar bile Osmanlı Devleti'nin iç bünyesindeki zaafı yaklaşık 18. yüzyıla kadar fark edememişlerdi.⁸

* * *

Osmanlı devlet adamları tarafından yenileşmenin gerekliliğinin, veya diğer bir ifadeyle, bazı şeylerin iyi gitmediğinin farkına varılmasından sonra, sorunun uzun süre askerlik alanındaki gerilikle ilgili olduğu sanıldı; çünkü Batı'yla aralarında bulunan potansiyel farkı, ilk olarak savaş alanlarında ortaya çıktı. Klasik dönemlerin, Avrupa devletlerinin oluşturduğu müttefik ordularını dize getiren muzaffer Osmanlı ordusunun artık tek tek bu devletler karşısında bile başarısız neticeler alması, ister istemez Osmanlı reformcularının dikkatlerini bu noktaya yoğunlaştırmalarına neden oldu. Öte yandan "bir zamanlar Avrupa'ya dehşet salan Osmanlı orduları, bizzat kendi hükümdarlarından ve sivil halkından başka kimseyi korkutamaz hale" gelmişti.⁹ Bu yüzden Osmanlı Devleti'ndeki ilk yenileşme hareketleri askerî karakterlidir.

Bir süre sonra askerî reformların sorunun çözümünde yeterli olmadığı ve askeriye dışında da bazı problemlerin yaşandığının fark edilmesi üzerine reform alanı, III. Selim'den

8 Abdülkerim Hairy, *Osmanlı'nın Batılılaşma Çabaları ve Batı'nın İki Yüzyı, İstanbul 1993, s. 20.*

9 Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara 1984, s. 24.*

itibaren genişlemeye başladı. Bu alanların başında da, klasik yapısıyla yeni durumlara ve ihtiyaçlara cevap verememeye başlamış olan idarî yapı gelmektedir.

* * *

Bu noktada konunun izahına girmeden önce, sistemi tıkayan unsurların ortaya çıktığı atmosfere ve aynı dönemde Avrupa'da meydana gelen gelişmelere kısa da olsa değinmekte yarar vardır. Osmanlı Devleti'nin kurmuş olduğunu ifade etmiş olduğumuz güçlü idarî sistem, gerek içten gerekse dıştan yapılan bazı müdahale ve zorlamalarla sıkıntıya düşmeye ve açıklar vermeye başlamıştı. Nitekim coğrafi keşifler neticesinde, Osmanlı ülkelerinden geçen Doğu-Batı ticaret güzergâhının değişmesinin meydana getirdiği iktisadî kayıplar; Amerika'dan Avrupa'ya, oradan da Osmanlı ülkesine akın eden değerli maddenlerin piyasalarda ve maliyede meydana getirdiği enflasyonist ve olumsuz etkiler; 1683'ten itibaren üst üste gelen mağlubiyetler; timar sisteminin bozularak köylünün topraktan ayrılmaya başlaması sonucu malî ve askerî düzenin aksaması; bütün bunların neticesinde taşrada bazı muhalif güçlerin teşkilâtlanacak ve merkeze kafa tutacak bir zemin bulmaları ve âyan adı verilen bu mahallî güçlerin söz konusu ortamdaki yararlanarak asker kaçakları, çift bozan, sekban vs. gayri memnun kitleleri kapılarına kabul ederek sisteme karşı güçlü bir muhalefet grubu haline gelmeleri, sistemi zaafa uğratan gelişmelerin ilk anda sayılabilecek olanlarıydı. Ya da, tersinden bir ifade ile, zâhirde sistemi tıkayan bu olumsuz atmosfer, sistemde meydana gelen bazı zaafı sonucunu oluşturmuştu.

İçte durum bu halde iken, Avrupa, bilgi, ihtisas ve sömürüye dayalı bir sistem kurmuş ve sahip olduğu geniş coğrafyada Osmanlı Devleti'ni ciddi bir şekilde rahatsız etmeye başlamıştı. Avrupalılar, bir yandan 17. yüzyıldan itibaren *bilginin kudret* olduğunu fark ederek ve skolastizmin tersine, bilgiyi eşyadan istihraç ederek, yani, gözlem ve deney metodunu kullanarak tabiatın kurallarını keşfe çalışırken, bir yandan da bunun fiile dönük hali olan teknik sayesinde, açık denizlere dayanıklı

gemiler inşa ederek, dünyanın değişik yerlerindeki bilgi ve servet birikimlerini kendi ülkelerine taşımaktaydı. Coğrafi keşifler neticesinde keşfedilen yerler yağmalandı ve hemen hemen tamamı sömürge haline getirildi. Diğer bir ifadeyle, coğrafi keşifleri, deniz aşırı ticaret ve sömürgecilik izledi. Avrupa'ya akan bu bilgi ve servet birikiminin kendini yeniden üreteceği ve ihtiyaç fazlası üretimin yeni pazarlara ihtiyaç hissetti-receği açıktı.

* * *

Osmanlı Devleti'nin dış ilişkilerde siyaset vâzı olduğu zamanlarda kurmuş olduğu bürokratik yapı, güç dengesinin kendi aleyhine dönmeye başlamasından sonra yeterli gelmemeye başladı. Söz konusu kifayetsizliğin pek çok işaret ve belirtileri vardır. Yanlış anlaşılmalara meydan vermemek için burada bir hususun açıklığa kavuşturulması faydalı olacaktır: Osmanlı klasik sistemini tıkayan unsurlardan bahsederken, bu sistemin kötü ve geçersiz olduğu gibi bir neticenin çıkarılması kastedilmemektedir; tam aksine, yeni problemlerle karşılaşınca kadar, bu sistem gayet iyi bir şekilde işlemekte ve bu durum çağdaş Batılı gözlemciler tarafından da tespit ve teslim edilmektedir. Ancak, devlet bürokratik anlamda, 15. ve 16. yüzyıllarla kıyas kabul etmez derecede büyümüştü. Nitekim iş hacmi artmış, yapılan işler karmaşıklaşmış ve buna paralel olarak personel sayısı ve bürokratik birimler de çoğalmıştı. Büyüme, yetişmiş ve uzmanlaşmış insana olan ihtiyacın artması demektir. Klasik sistemin aşağıda bahsedilecek olan, uzun süren memur yetiştirme süreci, bu ani ihtiyaç büyümesine cevap verememiş ve istihdam ve ehliyetli insan problemleri ortaya çıkmıştı. Öte yandan Batı'daki gelişmelerin de etkisiyle, devletin o güne kadar karşılaşmadığı yeni problemlere yeni çözümlerle cevap verilmesi gerekiyordu. Dolayısıyla klasik sistemle ilgili aşağıda ileri sürülecek olan görüşler, söz konusu bakış açısıyla değerlendirilmelidir. Bu zorunlu ve gerekli ikazdan sonra, şimdi klasik sistemin yetersiz kaldığı alanların madde madde ele alınarak incelenmesine geçebiliriz.